

Jacek Jakub Waszkowiak

Studium Theologicum Jerosolymitanum w Jerozolimie

frajakub@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5072-1525

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2022.013>

15 (2022) 3: 25–49

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

Analogie i korelacje między religią Echnatona a jahwizmem

Analogies and correlations between the Religion of Akhenaton and Yahwism

Streszczenie. Religia faraona Echnatona (XIV w. przed Chr.) – atonizm – budzi ogromne zainteresowanie wśród badaczy. Głównym tego powodem jest jej podobieństwo do jahwizmu. Zauważone analogie dały podstawę do przypuszczenia, że religia Amarny mogła mieć wpływ na rozwój jahwizmu. Jednakże znawcy tematu są w tej kwestii bardzo podzieleni i pomimo licznych publikacji, problem pozostaje ciągle nierozstrzygnięty. Niniejszy artykuł przedstawia główne zagadnienia dotyczące zarówno postaci Echnatona, jak i te, które w sposób szczególny charakteryzują atonizm w odniesieniu do religii Hebrajczyków. Mając na uwadze wyraźne analogie pomiędzy obu religiami oraz ich zbieżność czasowo-geograficzną, autor wyraża opinię, iż atonizm mógł znacznie wpłynąć na rozwój późniejszego jahwizmu.

Abstract: The religion of Pharaoh Akhenaten (14th century BC) – Atenism – arouses great interest among scholars. The main reason for this interest is its similarity to Yahwism and the influence of one religion on the other. However, experts are very divided despite numerous publications on this subject, and the issue remains unresolved. In this article I have examined the main topics concerning the figure of Akhenaten and the characteristics of Atenism that may be compared in a special way to the religion of the Hebrews. In my analysis, I have tried to show that there are many similarities between the two religions. By holding together the analogies that are present and the temporal and geographical convergences, I have expressed the opinion that it is possible to speak of the influence of Akhenaten's religion upon the development of Yahwism.

Słowa kluczowe: Echnaton, Hebrajczycy, jahwizm, atonizm, monoteizm, monolatria.

Keywords: Akhenaten, Hebrews, Yahwism, Atenism, monotheism, monolatry.

Faraon Echnaton (XIV w. przed Chr.) jest niewątpliwie jednym z najbardziej znanych władców starożytnego Egiptu. Popularność tę zyskał przede wszystkim dzięki reformie religijnej, która spowodowała ogromne zmiany w funkcjonowaniu całego państwa. Zmiany te budzą tym większe zainteresowanie, że religia Echnatona – atonizm – wykazuje podobieństwa do jahwizmu, co jako pierwszy zauważył amerykański egiptolog J.H. Breasted¹. Jednakże szczególne zainteresowanie postacią tego faraona i jego religią wzbudził wśród uczonych dopiero Z. Freud. Stało się to za przyczyną jego książki, w której przedstawia swoją teorię na temat Mojżesza w nawiązaniu do Echnatona². Wspomniana publikacja zrodziła dość spore kontrowersje, inspirując wielu uczonych do tego, aby przyrzeć się bliżej religii Amarny i fenomenowi monoteizmu Echnatona³. W konsekwencji zrodziła się debata o możliwych wzajemnych wpływach pomiędzy obydwooma religiami. Znaczący temat są w tej kwestii dość mocno podzieleni. Liczna grupa badaczy dostrzega podobieństwa, choć wykluczają jakikolwiek wpływ atonizmu na jahwizm, a w szczególności na uformowanie się idei monoteizmu. Jako główny argument podają stwierdzenie, że atonizm pojawił się i zniknął wraz z faraonem Echnatonem. A zatem postrzegają to wydarzenie jedynie jako „chwilowy” fenomen religijny w historii Egiptu, który nie miał jednak żadnego znaczącego wpływu na religię Hebrajczyków⁴. Stąd

¹ J.H. Breasted, *De Hymnis in Solem sum Rege Amenophide IV Conceptis: Dissertatio Inauguralis Philologica*, Berlin 1894; J.H. Breasted, *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*, New York 1905. J. Breasted dostrzegł także znaczące podobieństwa pomiędzy *Wielkim Hymnem do Atona* i psalmem 104: J.H. Breasted, *A History of Egypt from the Early Times to the Persian Conquest*, New York 1905. Podobne opinie na temat Echnatona można znaleźć także w publikacjach: A.E.P.B. Weigall, *The Life and Time of Akhenaten Pharaoh of Egypt*, London 1910; A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin 1934.

² S. Freud, *Moses and Monotheism*, London 1939. Austriacki neurolog najprawdopodobniej zainspirował się ideami J.H. Breasteda. Z. Freud uznawał Mojżesza za Egipcjanina i członka rodziny faraona. To właśnie Mojżesz miał przekazać informacje na temat boga Atona Hebrajczykom. Ponieważ po śmierci Echnatona kult Atona w Egipcie był eliminowany przez kapłanów Amona-Re, Mojżesz wraz z Hebrajczykami postanowili opuścić kraj. Po pewnym czasie Hebrajczycy połączyli religię Atona z nową religią Boga Jahwe. Mojżesz natomiast, w wyniku konfliktu, został przez Hebrajczyków zabity.

³ Nazewnictwo „religia Amarny” nawiązuje do nowej stolicy Akhetaton, którą faraon Echnaton ufundował na cześć boga Atona. Dzisiaj to miejsce nazywa się Tel el-Amarna lub po prostu Amarna.

⁴ Por. D.B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*, Princeton 1984, s. 165–168. 235; J. Ass-

zakładają, że obie religie rozwijały się w sposób od siebie niezależny. Inni natomiast, dostrzegając podobieństwa, wyrażają pogląd, że atonizm mógł wpłynąć na rozwój jahwizmu⁵. Pomimo wielu publikacji na dyskutowany temat, kwestia pozostaje nierozstrzygnięta⁶.

Celem artykułu jest przedstawienie najważniejszych analogii pomiędzy atonizmem a jahwizmem, a także odpowiedź na pytanie, czy na podstawie wykazanych podobieństw można twierdzić, iż pomiędzy tymi religiami zaistniały jakieś wzajemne korelacje? Jeżeli takowe istnieją, to czy możemy mówić o ewentualnych wzajemnych wpływach pomiędzy tymi religiami? Będziemy starali się na podstawie aktualnego stanu badań i dostępnych tekstów źródłowych jak najrzetelniej udzielić odpowiedzi na wyżej postawione pytania. Na początku tego opracowania przedstawimy główne fakty z życia Echnatona, a następnie poddamy analizie porównawczej te tematy, które szczególnie cechują atonizm oraz jej założyciela, w odniesieniu do jahwizmu⁷.

1. Faraon Echnaton

Amenhotep IV był drugim synem Amenhotepa (Amenofisa) III z XVIII dynastii. Został faraonem w młodym wieku i rządził Egiptem przez 17 lat (1353–1335 przed Chr.)⁸. Już na samym początku swojego panowania zmienił imię z Amen-

mann, *The Price of Monotheism*, Stanford 2010, s. 2–3; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, Oxford–New York 2015, s. 266.

⁵ Por. M. Zacchi, *Adorare Aten. Testi della corte del faraone Akhenaten*, Bologna 2019, s. 70.

⁶ Obszerną bibliografię na temat Echnatona zebrał i przedstawił A. Zakharyan, *Aten – Bibliography of Akhenaten and Nefertiti*, Armenian Egyptology Center 2015, s. 10–82.

⁷ W niniejszym opracowaniu nie będziemy próbowali rozstrzygnąć kwestii dotyczących ewentualnych związków Echnatona z Mojżeszem. Chociaż wiele argumentów wskazuje na to, że Mojżesz istniał, to jednak z punktu widzenia historycznego, bliższe ustalenie, jaka to była postać, wydaje się niemożliwe. Dla zainteresowanych tą tematyką polecam: T. Chandler, „Ikhnaton and Moses”, *PJAS* 19(1962), s. 127–139; A. Osman, *Moses, Pharaoh of Egypt: the Mystery of Akhenaten Resolved*, London 1990; A. R. Millard, „Abraham, Akhenaten, Moses and Monotheism”, w: *He Swore an Oath*, R.S. Hess (red.), Carlisle 1995, s. 119–129; J. Assmann, *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*, London 1997; J. Assmann, *From Akhenaten to Moses: Ancient Egypt and Religious Change*, Cairo 2014.

⁸ Por. M.R. Bunson, „Akhenaten”, w: *Encyclopedia of Ancient Egypt. Revised Edition*, New York 2002, s. 18. Dokładny czas rządów Echnatona w Egipcie jest ciągle tematem sporu wśród specjalistów.

hotep IV („Amon jest zadowolony”) na Echnaton („użyteczny dla Atona” lub „oddany Atonowi”). Bóstwo Aton nie było wymysłem Echnatona. Kult Atona pojawił się po raz pierwszy w Egipcie w okresie Średniego Państwa (2020–1793 przed Chr.), a jego znaczenie znacznie wzrosło w czasach Nowego Państwa, za panowania Totmesa IV (1401–1391 przed Chr.) i Amenhotepa III (1391–1353 przed Chr.). Niemniej jednak dopiero za Amenhotepa IV (później Echnatona) bóg Aton nabrał zupełnie nowego znaczenia⁹. Ta zmiana była znakiem początku największej rewolucji religijnej w historii Egiptu. Echnaton zerwał z tradycją swoich przodków i odmówił czci głowie panteonu egipskiego – Amonowi-Re oraz innym bogom. Po 5 latach panowania Echnaton i jego rodzina przenieśli się z Teb do nowej stolicy zbudowanej na cześć boga Atona, zwanej Akhetaton (dzisiaj Tel el-Amarna), co oznacza „Horyzont Atona”¹⁰.

Decyzja Echnatona o zmianie religii i stolicy miała ogromny wpływ na życie mieszkańców Egiptu. W sposób szczególny dotknęła ona wielkiej kasty kapłanów boga Amona-Re w Tebach. Być może przeprowadzka z Teb do Amarny, miała na celu uwolnienie się od ich wpływów¹¹. Po śmierci Echnatona faraon Tutanchamon (1333–1323 przed Chr.)¹² powrócił do Teb, a miasto Akhetaton zostało opuszczone. Niemalże natychmiast przywrócono dawny kult Amona-Re i innych bogów Egiptu. Zaledwie kilkadziesiąt lat później miasto Akhetaton zostało w dużej części zniszczone przez Horemhaba (1319–1307 przed Chr.)¹³, który wywiózł stamtąd około 12 000 dużych kamieni zwanych *talatas* na budowę innych obiektów. Innymi słowy, kult boga Atona nie odniósł sukcesu, a pamięć Echnatona zniknęła niemal na zawsze, ponieważ kolejni władcy zdecydowali o pominięciu jego imienia na liście królów Egiptu. W zasadzie, gdyby nie przypadkowe odkrycie miasta Amarny w XVIII w., dzisiejszy świat nigdy prawdopo-

⁹ Por. H.A. Schlögl, „Aten”, w: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, D.B. Redford (red.), t. I, Oxford 2001, s. 156.

¹⁰ Były tam dwie świątynie na cześć Atona. Por. D.B. Redford, „Akhenaten”, w: ABD, t. I, s. 135.

¹¹ Za bezpodstawne należy uznać przypuszczenia naukowców, że Echnaton przeniósł się do nowej stolicy, ponieważ chciał się zemścić na kapłanach. Nie mamy w posiadaniu żadnych tekstów, które by potwierdzały tego rodzaju motywacje. Por. C. Aldred, *Egyptian Art in the Days of the Pharaohs 3100–320 BC*, New York 1986, s. 174–175.

¹² Tutanchamon był następcą Smenchkare (1335–1334 przed Chr.) i Neferneferuaton (1334–1333 przed Chr.).

¹³ Por. M.R. Bunson, „Akhenaten”, s. 19.

dobnie by się nie dowiedział o jego istnieniu¹⁴. Odkryte bowiem resztki miasta oraz tysiące glinianych tabliczek datowanych na XIV przed Chr. dały uczonym możliwość poznania Echnatona.

2. Religia Echnatona a jahwizm

Po przedstawieniu najważniejszych informacji dotyczących faraona Echnatona, kolejno przyjrzymy się zagadnieniom dotyczącym najistotniejszych podobieństw pomiędzy atonizmem a jahwizmem. Na ich podstawie będziemy mogli stwierdzić, czy mogły zaistnieć korelacje pomiędzy tymi religiami.

2.1. Monoteizm

Pierwszym, który określił Echnatona jako monoteistę, był amerykański egypnolog J.H. Breasted¹⁵. Od tego czasu wielu uczonych starało się rozstrzygnąć kwestię wiary tegoż faraona¹⁶. Dzisiaj większość badaczy podziela opinię Bre-

¹⁴ Pierwsza wzmianka o mieście pochodzi z 1714 roku. Francuski jezuita C. Sicard, który podróżował przez Dolinę Nilu, opisał stelę graniczną z Amarny. Por. Ch. Jacq, *Nefertiti y Akenatón. La pareja solar*, Barcelona 1992, s. 5.

¹⁵ Por. J.H. Breasted, *De Hymnis in Solem sum Rege Amenophide IV Conceptis*.

¹⁶ Część badaczy zastanawia się, czy Echnaton miał jakieś doświadczenie teofanii? Na jednej z granicznych stel nowo wybudowanej stolicy Akhetaton (Tel el-Amarna) widnieje napis, na którym faraon zaświadcza, iż wybór miejsca na nową stolicę był decyzją samego Atona: *Oto Aton! Aton pragnie, aby [coś] zostało dla niego wykonane jako pomnik z wiecznym i nieprzemijającym imieniem. To Aton, mój ojciec, doradził mi w tej sprawie, (dotyczącej) Akhetaton. Żaden urzędnik nigdy nie doradził mi w tej sprawie, aby zbudować Akhetaton w tym odległym miejscu. To Aton, mój ojciec, [doradzał mi] w tej sprawie, aby utworzyć dla niego (to miejsce) jako Akhetaton.* Tłum. własne z ang.: W. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt* (SBL Writings from the Ancient World 5), Atlanta 1995, s. 73. Wydawać by się mogło, że wspomniany napis jest wystarczającym dowodem na to, żeby stwierdzić, iż Echnaton miał jakieś osobiste doświadczenie Atona. Należy jednak pamiętać, że tego rodzaju deklaracje są obecne również w innych inskrypcjach dotyczących np. budowli świątyni czy miast na Bliskim Wschodzie. A zatem, wspomniany napis nie może być wystarczającym argumentem w tej dyskusji. Do takiego stwierdzenia bardziej nas skłania sama reforma religijna, której podjął się faraon. Była ona bowiem wydarzeniem, które wprowadziło ogromne zmiany w państwie. Tego rodzaju działania wydają się podyktowane czymś więcej aniżeli jedynie jakąś intelektualną refleksją. Niestety, zupełnej pewności do tego rodzaju stwierdzenia nie mamy.

asteda, mianując faraona monoteistą¹⁷. Są jednak i tacy, którzy twierdzą, że należałoby tutaj raczej mówić o monolatrii¹⁸ lub henoteizmie¹⁹. Obecne badania dostarczają wiele dowodów na to, że Echnaton był monoteistą²⁰. Nie sposób omówić szczegółowo tych kwestii na kilku stronach, dlatego w niniejszym artykule zaprezentujemy tylko kluczową argumentację dotyczącą tego rzeczzonego zagadnienia. Najważniejszym tekstem do zrozumienia religii Amarny jest *Wielki Hymn do Atona*, którego treść jest przypisywana samemu Echnatonowi²¹.

¹⁷ Por. E. Hornung, *Conception of God in Ancient Egypt. The One and the Many*, Ithaca–New York 1982, s. 246; J.P. Allen, „Akhenaton”, w: *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, L. Jones (red.), t. I, Detroit 2005, s. 220; J. Assmann, *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, Madison 2008, s. 81; H.A. Schlögl, „Aton”, w: *Encyclopedia of Ancient Egypt. Revised Edition*, New York 2002, s. 58; J. Assmann, *From Akhenaten to Moses*, s. 55; J. Assmann, „Monoteismo dell’antico Egitto”, *Il Mondo della Bibbia* 47(1999), s. 13–16; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 136–137; J. Assmann, *Moses the Egyptian*, s. 153.210; H.A. Schlögl, *Das alte Ägypten*, München 2003, s. 85; J. Bocian, „Apostata, heretyk, prorok czy mędrzec?”, *NURT SVD* 1(2019), s. 225; M. Gabolde, *D’Akhenaton à Toutânkhamon* (Collection de l’Institut d’Archeologie et d’Histoire de l’Antiquite 3. Lyon: Universite Lumiere–Lyon 2, Institut d’Archeologie et d’Histoire de l’Antiquite), Lyon–Paris 1998, 1.288. Pomimo obfitej literatury na temat monoteizmu Echnatona, autorzy niektórych najnowszych publikacji uznają, że jest to kwestia nie do rozstrzygnięcia. Por. M. Zacchi, *Adorare Aton*, s. 74.

¹⁸ Por. D. Montserrat, *Akhenaten. History, Fantasy and Ancient Egypt*, Londyn–New York 2000, s. 41. Monolatria, podobnie jak henoteizm, zakłada, że wśród różnych istniejących bóstw, jedno spośród nich jest większe i silniejsze od pozostałych. Innymi słowy, kult w monolatrii skupia się wyłącznie na jednym, najwyższym bogu, a każda forma czci wobec innych bogów będzie uważana za wykroczenie/grzech. Por. J. Pakkala, *Intolerant Monolatriy in the Deuteronomistic History* (Publications of the Finish Exegetical Society 76), Helsinki 1999, s. 16.

¹⁹ Por. M. Tosi, „Aton o Aton”, w: *Dizionario Enciclopedico delle Divinità dell’Antico Egitto* (Seshat), t. I, s. 27; D.B. Redford, „Akhenaten”, w: *ABD*, t. I, s. 135; S. Jędraszek, „Eksluzywizm w religii Echnatona?”, *Przegląd Religioznawczy* 278(4/2020), s. 25. Henoteizm zakłada istnienie różnych bogów, z czymże jeden spośród nich jest większy i silniejszy od pozostałych. Kult powinien być sprawowany przede wszystkim wobec najwyższego bóstwa. Jednak, nic nie stoi na przeszkodzie, aby wciąż były otaczane również inne, pomniejsze bóstwa. Por. M. Yusa, „Henotheism”, w: *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, L. Jones (red.), t. IV, Detroit 2005, s. 3913–3914.

²⁰ W temacie monoteizmu Echnatona na szczególną uwagę zasługuje publikacja: J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*.

²¹ Por. H. Brunner, „Testi egizi”, w: *Testi religiosi per lo studio dell’Antico Testamento* (Antico Testamento, Supplementi 1), W. Bayerlin (red.), Brescia 1992, s. 44.

W kontekście tematu monoteizmu w sposób szczególny należy zwrócić uwagę na słowa odnoszące się do boga Atona: „Jedyny bóg, poza którym nie ma innego!”²². Wydaje się, że te słowa *de facto* są wystarczające, by postawić tezę, iż Echnaton był monoteistą. Absolutnie nie! Jako że podobne sformułowania pojawiają się również w innych tekstach starożytnego Egiptu. W inwokacji do boga Ozyrysa, znajdującej się na grobie Bak’aa z czasów Ramzesa II²³, widnieją słowa: *Ty jesteś ich panem (tzn. wszystkich żyjących) i poza tobą nie ma innego*²⁴. A zatem, sama fraza *Jedyny bóg, poza którym nie ma innego!* nie wyraża niczego ponad to, co już było znane do tej pory²⁵. Słowa te jednak nabierają nowego i wyjątkowego znaczenia w momencie, kiedy odczytamy je w kontekście wszystkich wydarzeń związanych z reformą religijną Echnatona²⁶. Owszem, mając na uwadze absolutnie rewolucyjne decyzje o zamknięciu świątyń i wymazywaniu imion innych bogów (szczególnie boga Amona-Re), a nadto usuwanie nawet samego słowa „bogowie” (*netjeru*)²⁷ z grobów, stel, obelisków i świątyń²⁸, oraz utworzeniu nowej stolicy – Akhetaton, która stała się miejscem wyłącznego kultu boga Atona, możemy stwierdzić, że słowa *Jedyny bóg, poza którym nie ma innego!* są słowami, w których faraon chce podkreślić, że nie ma innego boga

²² Tekst hieroglificzny można znaleźć w: N. de G. Davies, *The Rock Tombs of el Amarna* (Archaeological Survey of Egypt 18), London 1908, pt. 6, pl. 27; Wersja angielska: *O sole god, without another beside him!* Za: J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 220; *Sole God beside whom there is none!* Za: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, t. II, Berkeley–Los Angeles–London 1976, s. 96–100; *Sole god, without another beside you.* Za: W.K. Simpson (red.), „The Hymn to the Aten”, w: *The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, And Poetry. Third Edition*, London 2003, s. 281; Wersja włoska: *o dio unico, fuori del quale non ce n’è un altro.* A. Niccacci, „La lode del creatore. L’inno egiziano di Aton e la tradizione biblica”, *Bogoslovska Smotra* 64(1994), s. 146.

²³ Napis ten został wryty na steli (nr 164), która obecnie znajduje się w The British Museum w Londynie.

²⁴ „Tu sei il loro signore (i.e. di tutti i viventi) e non c’è un altro fuori di te!”. Ibidem, s. 152; S. Pernigotti wyklucza monoteizm Echnatona. Twierdzi, że religia starożytnego Egiptu miała zawsze charakter pluralistyczny. Wyrażenie „jedyny bóg”, może być rozumiane tylko na podkreślenie wyjątkowości danego boga w stosunku do innych bóstw. Por. S. Pernigotti, „La concezione di Dio e degli dèi nella religione egiziana”, *Credere Oggi* 129(3/2002), s. 78.

²⁵ Więcej na ten temat zob. J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 227.

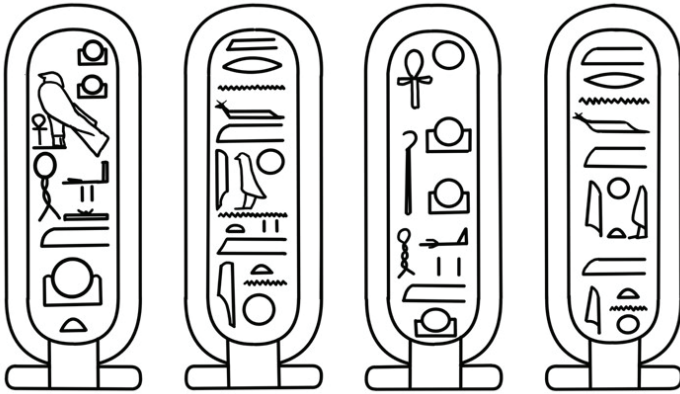
²⁶ Por. M. Tosi, „Aten o Aton”, s. 27.

²⁷ Por. D.B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*, s. 176; M. Zacchi, *Adorare Aten*, s. 72.

²⁸ Por. J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 164.

oprócz Atona. Stąd, nie wydaje się błędnym stwierdzenie, że mogą one być manifestacją monoteistycznej wiary Echnatona²⁹.

Jego odkrycie, że istnieje tylko jeden bóg, nie nastąpiło od razu. Owszem, Echnaton staje się monoteistą dopiero w ostatniej fazie swojego życia. Na dowód tego można przytoczyć zapis imienia boga Atona, który na życzenie faraona, zmieniał się kilkukrotnie. Badacze najczęściej go określają jako „dydaktyczny” (*didactic*), ponieważ oprócz samego imienia, zapis ten zawiera dodatkowe treści mające na celu wyjaśnienie tożsamości Atona. Pierwotnie brzmiał on następująco: *Niech żyje Ra-Horakhty, który raduje się na horyzoncie w swoim imieniu Shu, które jest w Atonie*. Jednakże już w 9 roku rządów Echnatona z imienia Atona znika jakiegokolwiek odniesienie do postaci Harakhty czy do Shu³⁰. W późniejszych

Na rysunku są dwa zapisy imiona boga Atona. Pierwsze dwie kolumny po lewej stronie przedstawiają pierwotny zapis imienia Atona. Kolejne dwie ukazują ostatnią wersję zapisu jego imienia.

²⁹ Podobną myśl wyraził E. Hornung w nawiązaniu do tłumaczenia egipskiego terminu *we*, które podobnie jak hebrajskie *ehad* może znaczyć zarówno „jeden” jak i „jedyny” (np. „jedyny” w swoim rodzaju. To by mogło wskazywać na to, że są też inni bogowie). Stwierdza, że działania faraona wskazują na to, iż należy ten termin tłumaczyć jako „jeden”, gdyż atonizm nie tolerował istnienia innych bogów. Por. E. Hornung, *Conception of God in Ancient Egypt*, s. 186.

³⁰ Por. J.K. Hoffmeier „The Great Hymn of Aten. The Ultimate Expression of Atenism?”, *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 42(2015-16), 52; H.A. Schlögl, „Aten”, w: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, s. 158; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 85.

zmianach sama struktura nazwy pozostawała identyczna, ale z czasem zostały zniwelowane w zapisie jakiegokolwiek odniesienia do mitologii³¹. Echnaton wyeliminował wszystkie elementy, które mogłyby w jakikolwiek sposób przywoływać na pamięć inne bóstwa. Ostateczny zapis nazwy Atona był następujący: *Niech żyje Ra, pan horyzontu, który raduje się na horyzoncie w swoim imieniu Ra, ojciec, który przybywa [lub pojawia się] jako Aton*³².

O. Goldwasser zwróciła również uwagę na znaczenie form graficznych imienia Aton. W szczególności na obecność tzw. klasyfikatorów (*classifiers*) – czyli tych znaków hieroglificznych, które zgodnie z zasadą pisma egipskiego, mogą być umieszczone na końcu słów, nie w tym celu, aby były czytane, ale do określenia kategorii semantycznej słowa. Już kilkadziesiąt lat temu L. Żabkar³³ zauważył, że w tekstach amarneńskich hieroglificzna nazwa Atona nie jest zakończona klasyfikatorami wyrażającymi pojęcie boskości w formie hieroglify przedstawiającego siedzącego mężczyznę z brodą, sokoła na stojaku lub flagę używaną jako ideogramu do zapisania słowa *netjer*, „bóg”, ale kończy się klasyfikatorem/hieroglify reprezentującym słońce. Z kolei O. Goldwasser uważa, że wybór ten nie jest przypadkowy, ale że celowo nie dodano żadnych klasyfikatorów, które mogłyby być skojarzone ze słowem „bóg”, ponieważ w rzeczywistości atonizm wykluczał istnienie innych bogów.

Echnaton przyjmuje słońce jako klasyfikator, ponieważ jest ono widzialną manifestacją bóstwa, które znajduje się w niebie. Odrzuca natomiast jakiegokolwiek inny boski klasyfikator, ponieważ sprzeciwia się przedstawieniu Atona jako jednego z wielu bogów, takich jak Amon, Hathor, Sobek, Bastet i inne. Tego rodzaju zakończenie nazwy sugerowałoby bowiem, że Aton należy do jakiejś „klasy” bogów. W naszym przekonaniu poprzez te zmiany Echnaton chciał dać do zrozumienia, że nie ma już żadnej „klasy” bogów. Aton nie jest jednym z bóstw, ale jest jedynym bogiem, poza którym nie ma innego³⁴.

³¹ Por. M. Tosi, „Aten o Aton”, s. 27; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 73.

³² „Living Re, Ruler of the Horizon, Rejoicing in the Horizon in His name of Re, the Father, who has come [or appears] as the Sun-disc”. J.K. Hoffmeier „The Great Hymn of Aten. The Ultimate Expression of Atenism?”, s. 52.

³³ Por. L.V. Żabkar, „The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba”, *JNES* 13(1954) s. 87–101.

³⁴ Por. O. Goldwasser, „The Essence of Amarna Monotheism” w: *Festschrift für Friedrig Junge*, H. Sternberg, G. Moers (red.), Seminar für Ägyptologie und Koptologie, Göttingen 2006, s. 270–275.

Warto podkreślić, że w tekstach przypisywanych faraonowi nie pojawiają się żadne wzmianki na temat innych bogów. W treści *Wielkiego Hymnu do Atona*, nie ma żadnych odniesień do bogów starożytnego Egiptu. Faraon Echnaton w swoich tekstach nie polemizuje z nimi w żaden sposób, tak jakby oni nie istnieli dla niego w ogóle. Z kolei na kartach Starego Testamentu skomponowanych przed niewolą babilońską mamy dość sporo fragmentów, w których jest mowa o innych bogach (Wj 20,3; Pwt 5,7; Wj 15,11; Ps 82,1). Już pobieżna lektura tekstów wskazuje, że Bóg Jahwe jest Bogiem zazdrosnym (Wj 20,5; por. także Mi 4,5; Wj 23,13) i wszelkie zwracanie się do innych bogów było postrzegane jako wykroczenie (2 Krl 17,9–12). Owszem, naród izraelski zaczyna wyznawać monoteizm dopiero w okresie niewoli babilońskiej, jako że do tego czasu byli narodem wyznającym monolatrię³⁵, stąd *ad hoc* rodzi się pytanie: czy monoteizm Echnatona mógł mieć wpływ na rozwój monoteizmu biblijnego? Z pewnością, nie możemy takiej możliwości wykluczyć, gdyż Hebrajczycy byli w Egipcie za czasów panowania Echnatona³⁶ i jest nader prawdopodobne, że mogli mieć kontakt z kultem Atona³⁷. I nawet jeśli większość narodu wybranego jeszcze

³⁵ Por. M.S. Smith, *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel*, San Francisco 1990, s. 302–303; N. Lofhink, „Per un storia della discussione sul monoteismo nell’Israele antico”, w: *Dio l’unico. Sulla Nascita del monoteismo in Israele* (Questiones disputatae), Brescia 1991, s. 8; R. Albertz, *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period. Volume I: From the Beginnings to the End of the Monarchy*, Louisville KY 1994, s. 3–17; S. Niditch, *Ancient Israelite Religion*, New York–Oxford 1997; O. Keel, Ch. Uehlinger, *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel*, Minneapolis 1998; J. Pakkala, *Intolerant Monolatry in the Deuteronomistic History* (SESJ 76), Helsinki 1999, s. 8; P.D. Miller, *The Religion of Ancient Israel*, Louisville KY 2000; M.S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel’s Polytheistic Back-ground and the Ugaritic Texts*, Oxford–New York 2001; J. Lemański, *Księga Wyjścia. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (NKB.ST II), Częstochowa 2009, s. 421; T. Römer, „Le problème du monothéisme biblique”, *RB* 124(2017), s. 20; D. Markl, „The Babylonian Exile as the Birth Trauma of Monotheism”, *Bib.* 101.1(2020), s. 1–25.

³⁶ Zdecydowana większość specjalistów skłania się ku opinii, że plemiona Ҁabiru / Ҁapiru (lub ‘Apiru / ‘Abiru) lub Szasu, prowadzący nomadyczny styl życia, obecni również w Egipcie za czasów Echnatona, są potomkami biblijnego *Ibri* („Hebrajczyk”). Wspomniane grupy mogły jednak stanowić jedynie część komponentów etnicznych, które weszły w skład późniejszego Izraela. Por. N.P. Lemche, „Ҁabiru/Ҁapiru”, w: *ABD*, t. III, s. 6–10; N.M. Sarna, „Israel in Egypt. The Egyptian Sojourn and the Exodus”, w: *Ancient Israel. From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, H. Shanks (red.), Washington 1999, s. 38; R.B. Coote, „Ҁapiru, Apiru”, w: *EDBiB*, s. 549–551; J. Lemański, *Księga Wyjścia*, s. 76.80–81.

³⁷ Wydaje się mniej prawdopodobne, ażeby Echnaton zainspirował się wiarą w jednego Boga dzięki Hebrajczykom, gdyż Abraham był raczej wyznania monolatricznego niż

przez długi czas będzie uznawała istnienie innych bóstw, to jednak atonizm mógł wpłynąć przynajmniej na pewną jego część³⁸, która początkowo utożsamiała Boga ich ojców z Atonem, podobnie jak Hebrajczycy z Galilei po ustanowieniu przymierza w Sychem (Joz 24,1–28) utożsamili kananejskiego boga El z Bogiem Jahwe³⁹. Zakładamy bowiem, że plemiona przybywające z południa, które przyniosły imię Jahwe⁴⁰, były bardziej znaczące i narzuciły pobratymcom z północy przyjęcia wspólnego kultu Boga Jahwe, tworząc federację plemion, które z czasem będą coraz bardziej zjednoczone⁴¹.

Stąd nie są uzasadnione twierdzenia niektórych badaczy, którzy wyrażają opinie, iż monoteizm Echnatona z pewnością nie miał żadnego wpływu na rozwój monoteizmu biblijnego⁴². Mówimy bowiem o dwóch religiach istniejących

monoteistycznego. Por. R. de Vaux, *Genèse*, Paris 1962, s. 261–269; S. Mędała, „Monoteizm Abrahama – wybór czy objawienie?”, w: *Studio lectionem facere*, S. Łach, J. Szłaga (red.), Lublin 1980, s. 52–58; J. St. Synowiec, *Na początku: wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, Warszawa 1987, s. 88; R. Rubinkiewicz, „Troska Narodu wybranego o kulturę”, w: *Życie społeczne w Biblii*, G. Witaszek (red.), Lublin 1997, s. 162–163.

³⁸ Nawiązując do tematu o wzajemne ewentualne wpływy religii Echnatona na jahwizm, może zrodzić się wątpliwość: czy jest to w ogóle możliwe, aby Bóg objawił się osobie, która nie jest wpisana bezpośrednio w historię Narodu Wybranego? Odpowiedź na to pytanie znajdujemy jednak już w Biblii. Na kartach bowiem Pisma Świętego pojawiają się niekiedy osoby, którym Bóg się objawił, a które nie pochodzą z rodu Hebrajczyków. Wystarczy tutaj przywołać postać Melchizedeka, kapłana Boga Najwyższego – *El Elijon* (Rdz 14,18; Hbr 7,1).

³⁹ Por. A. Lemaire, „La comparsa del monoteismo in Israele prima dell'esilio”, *Il Mondo della Bibbia*, 47(1999), s. 20–21; M. Rose, „Names of God in the OT”, w: *ABD*, t. IV, s. 1004. Nie tylko teksty biblijne, ale również archeologia wyraźnie nam ukazuje, że naród izraelski w niektórych ośrodkach przejawiał silną tendencję łączenia wiary w jednego Boga Jahwe z religiami narodów ościennych. Zob. M. Dijkstra, „I Have Blessed You by YHWH of Samaria and his Asherah: Texts with Religious Elements from the Soil Archive of Ancient Israel”, w: *Only One God. Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*, B. Becking et alli (red.) (The Biblical Seminary 77), London–New York 2001, s. 17–44.

⁴⁰ Z najstarszych tekstów biblijnych wynika, że imię Jahwe pochodzi z południa (Pwt 33,2: Synaj – Seir – Paran; Sdz 5,4–5: Seir – Edom – Synaj; Ha 3,3–7: Teman – Paran – Kusz – Midian; Ps 68,8–9: JHWH – Pan Synaju na pustyni). Por. J.A. Callaway, J.M. Miller, „The Settlement in Canaan. The Period of the Judges”, w: *Ancient Israel. From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, H. Shanks (red.), Washington 1999, s. 87.

⁴¹ Por. J. Bright, *Historia Izraela*, Warszawa 1994, s. 164–166; J. Lemański, *Księga Wyjścia*, s. 671–672. Takie rozumienie powstania pierwotnego Izraela wyjaśnia również szczególnie znaczenie Exodusu w tradycji biblijnej.

⁴² Por. D.B. Redford, „The Monotheism of Akhenaten”, s. 34–35; Ch. Cannuyer, „Questions sur la religion du d'Akhénaton et son prétendu 'monothéisme'”, w: *D'Égypte et de Bi-*

w tym samym czasie i w tym samym regionie. Na łonie obu religii zrodził się fenomen, który przyjmie nazwę monoteizm. Zbieżności czasowo-przestrzenne oraz liczne podobieństwa tychże religii pozwalają stwierdzić, że takiej możliwości nie można odrzucić. Monoteizm Echnatona mógł w jakiś mierze wpłynąć na rozwój monoteizmu biblijnego⁴³. Przedstawiane w różnych publikacjach różnice pomiędzy atonizmem i jahwizmem – w naszej opinii – nie są wystarczającym argumentem na obalenie tej tezy. Każda bowiem religia przechodzi ewolucję. W ciągu wieków również wiara Hebrajczyków rozwijała się i doświadczała zmian⁴⁴. A jako aksjomat możemy przyjąć, że faraon Echnaton jest pierwszym udokumentowanym monoteistą w historii świata⁴⁵. A manifestację tejże wiary znajdujemy m.in. w *Wielkim Hymnie do Atona*.

2.2. *Wielki Hymn do Atona* a Psalm 104

*Wielki Hymn do Atona*⁴⁶ najprawdopodobniej stał się inspiracją dla autora biblijnego do napisania Psalmu 104⁴⁷. Dzieło to, znalezione w grobowcu wezryra (a póź-

ble. Mélange de science religieuse 2(2002), s. 23–82; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 266. J. Lemański twierdzi, że monoteizm biblijny wyrósł ze środowiska kananejskiego pod silnym wpływem tamtejszych wyobrażeń religijnych. Trudno zgodzić się z tą opinią, mając na uwadze politeistyczny charakter tamtejszych religii. Tym bardziej, że autor nie podaje żadnej argumentacji na potwierdzenie wyrażonej opinii. Por. J. Lemański, *Księga Wyjścia*, s. 82.

⁴³ Por. N. Shupak, „h'l hb' mtymn hšmš hmcry: cywn mħwđš bħbqwg, 3,3–7” w: *tšwrh lšmw'l, mħqym b'wlm hmqr'*, Z. Talshir, S. Yona, D. Sivan (red.), Jerusalem, 2001, s. 430.

⁴⁴ Zob. M. Swartz, „Judaism: An Overview”, w: *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, L. Jones (red.), t. VII, Detroit 2005, s. 4970.

⁴⁵ M. Gabolde, *D'Akhenaton à Toutânkhamon*, 1.288.

⁴⁶ Tekst hieroglificzny można znaleźć w: N. de G. Davies, *The Rock Tombs of el Amarna* (Archaeological Survey of Egypt), London 1908. Tłumaczenia na język angielski: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: The New Kingdom*, t. II, Berkley–Los Angeles–London 1976, s. 96–100; W.K. Simpson, „The Hymn to the Aten”, s. 278–283; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, s. 96–100; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 211–237; na język włoski: A. Niccacci, „La lode del creatore”, s. 137–159.

⁴⁷ A. Weiser, *I Salmi. Parte seconda: Ps. 61–150* (Antico Testamento 15), Brescia 2002, s. 733; J. Goldingay, *Psalms 90–150* (Baker Commentary on the Old Testament Wisdoms and Psalms), Grand Rapid 2008, s. 182; A. Niccacci, „La lode del creatore”, s. 158; G. Ravasi dostrzega wpływy *Hymnu do Atona* na powstanie Psalmu 104, choć zaznacza, że nie jest to zależność bezpośrednia. G. Ravasi, *Il libro dei Salmi. Commento e attualizzazione. Salmi 101–150*

niej faraona) Aj (TA 25), skomponowane przez samego Echnatona⁴⁸, wykazuje wiele podobieństw do Psalmu 104⁴⁹. Oto najważniejsze z nich⁵⁰:

*Gdy wschodzisz – świat żyje, gdy zachodzisz – umiera (Wielki Hymn do Atona, 24–25)*⁵¹.

Gdy skryjesz swe oblicze, wpadają w niepokój; gdy im oddech odbierasz, marnieją i powracają do swojego prochu (Ps 104, 29).

(CLPB 18) t. III, Bologna 1984, s. 98. Podobne opinie wyrażają: M. Dahood, *Introduction, Translation and Notes with an Appendix, the Grammar of the Psalter by Mitchell Dahood* (AB 17A), New York 1970, s. 33; A. Lancelotti, *Salmi. Versione. Introduzione. Note di Angelo Lancelotti. Libro IV: 90–106; Libro V: 107–150* (NVB 18), Roma 1980, s. 86; F.W. Dobbs-Allsopp, „Poetry of the Psalms”, w: *The Oxford Handbooks The Psalms*, W.P. Brown (red.), Oxford 2014, s. 73. Niektórzy badacze uważają, że inspiracją do napisania wspomnianego psalmu była literatura kananejska. Por. Ch. Uehlinger, „Leviathan und die Schiffe in Ps 104,25–26”, *Bib.* 71 (1990), s. 499–526. L.A. Schökel i C. Cartini nie podają żadnej rzeczowej argumentacji, a jedynie odwołują się do przytoczonego artykułu Ch. Uehlingera, stwierdzając: „Un reciente artículo muestra que es cananea la patria mental y espiritual de este salmo, y que Egipto asimila el influjo cananeo”. L.A. Schökel, C. Carniti, *Salmos II (Salmos 73–150), Traducción, introducciones y comentario*, Navarra 1993, s. 351. Jednakże, artykuł Ch. Uehlingera wzbudza dość liczne wątpliwości, ponieważ autor całą swoją argumentację opiera na dwóch wersetach (Ps 104,25–26), które mogą być dodatkiem redakcyjnym, ignorując całkowicie inne liczne podobieństwa pomiędzy analizowanymi tekstami.

⁴⁸ Por. H. Brunner, „Testi egizi”, s. 44.

⁴⁹ J.H. Breasted jako pierwszy dostrzegł podobieństwa pomiędzy *Wielkim Hymnem do Atona* a Ps 104. Por. J.H. Breasted, *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*, s. 371–374; P. Auffret, *Hymnes d’Égypte et d’Israël: Études de structures littéraires* (OBO 34), Zurich 1981, s. 279–301; „Le somiglianze con il Salmo 104 sono facilmente riconoscibili. Riguardano le tematiche generali trattate, varie espressioni specifiche e anche il quadro teologico di fondo”. A. Niccacci, „La lode del creatore”, s. 140; C. Westermann, *Salmi. Generi ed esegesi*, Piemme 1990, s. 228; Część badaczy nie dostrzega podobieństw pomiędzy tymi tekstami. Por. J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 255; D.B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*, s. 232–233; J. Day, „Psalm 104 and Akhenaten’s to the Sun”, w: *Jewish and Christian Approaches to the Psalms: Conflict and Convergence*, S. Gillingham (red.), Oxford 2013, s. 211–228; J.M. Lemon, „Egipt i Egipcjanie”, w: *Sąsiedzi starożytnego Izraela* (Podręczniki biblijne 3), B.T. Arnold, B.A. Strawn (red.), Warszawa 2021, s. 249–250.

⁵⁰ Tłumaczenie tekstu za: T. Andrzejewski, *Dusze boga Re: wśród egipskich świętych ksiąg*, Warszawa 1967, s. 145–146.150. Brakujące wersety, tłum. własne z jęz. wł.: A. Niccacci, „La lode del creatore”, s. 140–142.

⁵¹ W oryginalnym tekście nie ma żadnej sygnatury. Podana w tekście numeracja odnosi się do poszczególnych wersetów cytowanego hymnu, za: A. Niccacci, „La lode del creatore”, s. 143–148.

*Lew wychodzi ze swej kryjówki, gady kłusają (Wielki Hymn do Atona, 31–32).
Lwiątko ryczą za łupem, domagają się żeru od Boga (Ps 104,21–22).*

Brzask. Tyś wszedł na widnokręgu, jaśniejesz słońcem dnia, przepędzasz ciemności, rozdajesz swoje promienie [...] Ludzie wstają, kiedyś ich przebudził, myją się i ubierają, i wzniesionymi ramionami chwałę oddają twojemu ukazaniu się. Następnie wszyscy mieszkańcy ziemi wykonują swoją pracę (Wielki Hymn do Atona, 36.38.45).

Gdy słońce wszędzie, wracają i kładą się w swych legowiskach. Człowiek wychodzi do swojej pracy, do trudu swojego aż do wieczora (Ps 104,22–23).

Wszystko istnieje, gdy wschodzisz na wschodnim widnokręgu [...] zasypia, gdy ty spoczywasz (Wielki Hymn do Atona, 127–128).

Gdy słońce wszędzie, wracają i kładą się w swych legowiskach (Ps 104,20).

Statki przepływają to w jedną, to w drugą stronę i każda droga – otwarta, kiedyś ty się pojawił. Ryby z rzeki wyskakują przed twoim obliczem. Twoje promienie przenikają nawet morską toń (Wielki Hymn do Atona, 53–56).

Oto morze wielkie, długie i szerokie, a w nim jest bez liku żyjątek i zwierząt wielkich i małych. Tamtędy wędrują okręty (Ps 104,25–26).

Jak liczne są Twoje dzieła! (Wielki Hymn do Atona, 71).

Jak liczne są dzieła Twoje, Panie! (Ps 104,24).

Świat stworzyłeś według serca twego, ty jedyny, wraz ze [...] wszystkim co jest na ziemi (Wielki Hymn do Atona, 74).

Ty wszystko mądrze uczyniłeś, ziemia jest pełna Twych stworzeń (Ps 104,24).

Wszystkie bydła odpoczywają na trawach. Wszystkie drzewa i rośliny kwitną; Ptaki trzepoczą w swoich moczarach, ich skrzydła trzepoczą w uwielbieniu dla Ciebie. Wszystkie owce tańczą na swych nogach. Wszystkie uskrzydłone stworzenia latają. (Wielki Hymn do Atona, 46–48.50–51).

Każesz rosnąć trawie dla bydła i roślinom, [...] Drzewa Pana mają wody do syta, cedry Libanu, które zasadził. Tam ptactwo zakłada gniazda, na cyprysach są domy bocianów. Wysokie góry dla kozic, a skały są kryjówką dla góralków (Ps 104,14.17–19).

...i dajesz wszystko czego im trzeba; mają jadło i czas ich życia jest policzony (Wielki Hymn do Atona, 80–81).

Wszystko to czeka na Ciebie, byś dał im pokarm w swym czasie. Gdy im udzielasz, zbierają; gdy rękę swą otwierasz, sycą się dobrami (Ps 104,27). numeracja

Wszystko istnieje, gdy wschodzisz na wschodnim widnokrzęgu niebios, aby ożywić wszystko, co stworzyłeś (Wielki Hymn do Atona, 104–105).

Stwarzasz je, gdy ślesz swego Ducha, i odnawiasz oblicze ziemi (Ps 104,30).

Należy podkreślić, że analogie pomiędzy obydwojema tekstami nie odnoszą się tylko do użytych słów czy też całych zwrotów, ale także do wspólnego tła teologicznego oraz podjętych tematów, przykładowo: chwała i dobrodziejstwa Boże, dzień i noc, życie jako dar, wychwalanie Boga w Jego stworzeniach itd.

Ponadto Psalm 104 wyróżnia się spośród innych psalmów tym, iż jest hymnem na cześć Jahwe – Stwórcy, bez żadnego odniesienia do tematu Jahwe – Zbawiciela. Tymczasem w całym psalterzu atrybuty Boga Jahwe jako Stwórcy i Zbawiciela pojawiają się zawsze razem⁵². Stąd zaskakujące jest, że Psalm 104 mówi tylko o stworzeniu, bez żadnego nawiązania do tematu zbawienia. Jest to o tyle intrygujące, że temat zbawienia jest zupełnie nieobecny w starożytnej literaturze egipskiej. Nie ma w niej śladu idei, że Bóg chce wybawić swój lud z ucisku. W starożytnym Egipcie pojawia się tylko jeden rodzaj zbawienia. A mianowicie, kiedy wrogowie zaatakują kraj, to faraon-bóg wraz ze swoją armią (lub bogowie Egiptu) podejmą obronę terytorium Egiptu, ratując ludzi z niewoli. Jednakże, należy zaznaczyć, że tak rozumiane zbawienie jest nader odległe semantycznie od idei zbawienia, którą odnajdujemy na kartach Pisma Świętego⁵³.

Należy również dodać, że w toku narracji może zrodzić się w czytelniku wątpliwość, czy Hebrajczycy mieli w ogóle możliwość poznania tego tekstu? Po śmierci bowiem Echnatona kapłani z Teb starali się zatrzeć wszelkie ślady zarówno o Atonie, jak i o samym faraonie, a miasto Akhetaton, gdzie został wyryty ów tekst na grobie generała Aj, krótko po śmierci Echnatona zostało opuszczone i popadło w ruinę. Natomiast Ps 104 został napisany przynajmniej kilka wieków później⁵⁴. Nie należy jednak wykluczać, że Hebrajczycy, którzy byli w Egipcie, mogli zachować w tradycji ustnej tekst tego hymnu, który w krótkim czasie, w nieco zmienionej formie, został przypisany Bogu Jahwe⁵⁵. Owszem, znaczna część Starego Testamentu jest owocem tradycji ustnej. Dlatego wydaje się uzasadnione twierdzenie, że autor biblijny mógł zainspirować się *Wielkim Hymnem*

⁵² Por. A. Niccacci, „La lode del creatore”, s. 141.

⁵³ Por. ibidem, s. 142; A. Niccacci, „La teologia sapienziale nel quadro dell’Antico Testamento. A proposito di alcuni studi recenti”, *RivBiblit* 21(1973), s. 413–427.

⁵⁴ Por. J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 249.

⁵⁵ Por. N. Shupak, „h'l hb' mtymn hšmš hmcry: cywn mhwdš bhbwq, 3,3–7”, w: *tšwrh lšmw'l, mhqrym b'wlm hmqr'*, Z. Talshir, S. Yona, D. Sivan (red.), Jerusalem 2001, s. 430.

do Atona, pisząc Ps 104. Powracając jednak do zagadnienia podobieństw między tymi religiami, należy podkreślić, że Aton, podobnie jak Bóg Jahwe, jest ukazany w omawianym passusie jako bóg uniwersalny.

2.3. Aton – bóg uniwersalny

Bóg Aton, w odróżnieniu od bóstw panteonu egipskiego, nie był tylko bogiem Egiptu. Był on uważany za bóstwo uniwersalne, które stworzyło wszechświat wraz ze wszystkimi jego istotami⁵⁶. To Aton jest źródłem wszelkiego życia, który dzieli swoje życie z innymi stworzeniami⁵⁷, o czym można przeczytać na Steli Panehsy: *Każdy otrzymuje życie, kiedy obdarzasz go swymi promieniami, a ziemia jest oświetlana przy twoich codziennych narodzinach, tak aby każde jego stworzenie mogło żyć*⁵⁸. Jego promienie rozchodzą się na cały świat. Jest bogiem troskliwym, który przygląda się swoim stworzeniom i otacza ich swoją nieustanną opieką, co zostało mocno wyrażone w *Wielkim Hymnie do Atona*⁵⁹. Aton nie był jak inni bogowie Egiptu ukryci w świątyniach. Wierni, którzy chcieli nawiązać z nim kontakt, nie musieli przychodzić do jego świątyni, ponieważ każdy mógł się z nim skontaktować i adorować go, patrząc w niebo, gdyż niebo było jego świątynią. Szambelan Tutu napisał na swoim grobie: *Przybyłem tutaj, adorując Twoje promienie, jedyny żyjący Atonie! Jesteś ciągłością, a niebo jest twoją świątynią*⁶⁰. Dlatego świątynie, które zostały zbudowane i poświęcone Atonowi w Amarnie, różniły się od innych świątyń w Egipcie tym, że były bez dachów. W ten sposób Aton, który przebywał w swojej świątyni w niebie, mógł być obecny w swoich świątyniach na ziemi poprzez promienie. W ciągu dnia jego światło mogło świecić w sanktuarium bez żadnych przeszkód⁶¹. Podobnie Bóg Izraela przebywa w niebie, co zostało wyrażone np. w modlitwie król Salomona: *Dlatego wysłuchaj błaganie sługi Twego i Twojego ludu, Izraela, ilekroć modlić się będzie na tym miejscu. Ty zaś wysłuchaj w miejscu Twego przebywania — w niebie* (1 Krl 8,30; także Ps 102,20). Choć Bóg Jahwe był zawsze szczególnie związany z Narodem Wybranym, jest Bogiem

⁵⁶ Por. B.J. Kemp, *Ancient Egypt. Anatomy of Civilization. 3th ed.*, New York 2018, s. 788.

⁵⁷ Por. M. Zacchi, *Adorare Aten*, s. 64.

⁵⁸ Tłum. własne z ang.: W.J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, s. 55.

⁵⁹ Por. H.A. Schlögl, *Das alte Ägypten*, s. 86.

⁶⁰ Tłum. własne z ang.: W.J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, s. 187.

⁶¹ Por. M. Zacchi, *Adorare Aten*, s. 63.

uniwersalnym, który stworzył ten świat wraz z wszystkimi jego stworzeniami (Rdz 1,1–31) roztaczając nad nimi swoją opiekę (Ps 104; 136)⁶². A zatem i tutaj dostrzegamy liczne analogie pomiędzy obiema religiami. Jednakże może się u kogoś zrodzić wątpliwość, czy *de facto* te analogie są zasadne, ponieważ Jahwe bardzo rzadko jest utożsamiany w Biblii ze słońcem. Dlatego, wydaje się właściwym poszukać odpowiedzi na pytanie: czy Aton jest zestawiany ze słońcem?

2.4. Aton – bóg światła

Część badaczy uważa, że Echnaton oddawał cześć słońcu jako swemu bogu, co zostało wyrażone w płaskorzeźbach odnalezionych w Akhetaton. To błędne porównanie wynika z dość powierzchownej oceny religii Amarny. Atonizm bowiem nie był religią słońca, ale światła⁶³. Aton był światłem słonecznym i energią świata. Ze swej natury był niematerialny i wszechobecny. Jediną formą, w jakiej był przedstawiany, była tarcza słoneczna z rozchodzącymi się od niej promieniami. Nie mógł być on inaczej wyobrażany, skoro postrzegano go jako tego, który przewyższa wszelkie stworzenie. Echnaton zwracał się ku słońcu, ponieważ ono było źródłem światła i miejscem, z którego Aton spogląda ku ziemi. Również Boga Jahwe nie kojarzono ze słońcem, ale właśnie tak jak w przypadku boga Atona, bardziej ze światłem. Co prawda, nie ukazywano go jako światło, poza kilkoma przypadkami, ale światło mu towarzyszy i ono od Niego emanuje⁶⁴:

Wzniesь ponad nami, o Panie, światłość Twojego oblicza! (Ps 4,7);

Albowiem w Tobie jest źródło życia i w Twej światłości oglądamy światłość (Ps 36,10);

Jesteś pełen światła — potężniejszy niż góry odwieczne (Ps 76,5).

⁶² Por. F.L. Hossfeld, E. Zenger, *Psalmen 101–150* (HThK.AT), Freiburg 2008, s. 442.

⁶³ Por. J. Assmann, „Akhanyati's Theology of Light and Time”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* VII, 4, Jerusalem 1992, s. 143–176; J.K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, s. 85; D.B. Redford, *Akhenaten The Heretic King*, s. 173; E. Hornung, *Akhenaten and the Religion of Light*, Ithaca 1999, s. 54–55; H.A. Schlögl, *Das alte Ägypten*, s. 85.

⁶⁴ Por. M.R. Fairchild, „Light”, w: *EDBiB*, s. 810; D.M. Smitch, „Luce”, w: *Il dizionario della Bibbia*, P.J. Achtemejer (red.), Bologna 2003, s. 503; M. Deffosez, „Luce”, w: *Dizionario Enciclopedico della Bibbia*, G. Vitale (red.), Roma 1987, s. 783–784; J. Chmiel, „Bóg jest światłością (godzina biblijna na temat 1 J 1,5–7)”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 22(4–5/1969), s. 277–279.

Światło jako element chwały Bożej (*kebod Jahweh*):

Wspaniałość Jego (Boga) podobna do światła, promienie z rąk Mu tryskają, w nich to ukryta moc Jego (Hab 3,4);

O Panie, Boże mój, Ty jesteś bardzo wielki! W majestat i piękno odziany, światłem odkryty jak płaszczem. Światło jest nosicielem Objawienia Bożego (Ps 104,1–2).

Światło jest nosicielem Objawienia Bożego:

On odsłania skryte głębiny, a i ciemność dla niego jest wiedzą, albowiem światłość z Nim mieszka (Dn 2,22).

Światło jako symbol zbawienia:

Chodźcie, domu Jakuba, idźmy ku światłości Jahwe (Iz 2,5; także Iz 60,19; Wj 3,2; 10,23; 13,21; 19,18);

Pan jest światłem moim i zbawieniem moim: kogo miałbym się lękać? Chodźcie, domu Jakuba, idźmy ku światłości Jahwe (Ps 27,1).

Niekiedy jednak sam Bóg Jahwe jest przyrównany do światła:

Jahwe jest moim światłem (Ps 27,1);

Jahwe będzie twym światłem na wieki (Iz 60,20).

Redford stwierdził, że „światło nie stanowi istoty” Boga Jahwe⁶⁵. Trudno się nie zgodzić z tą opinią. Z drugiej jednak strony, odnotowujemy również, że symbolika światła w odniesieniu do Boga jest obecna na kartach Pisma Świętego, dlatego błędem byłoby stwierdzenie, że nie dostrzegamy tutaj żadnego podobieństwa. Mając na uwadze, że Aton jest światłem, wydaje się zasadne, by przyrzeć się także szczegółowo przedstawieniom Atona.

⁶⁵ Por. D.B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*, s. 379.

2.5. Wyobrażenia boga Atona

Jedną z cech atonizmu jest niemalże całkowity brak jakichkolwiek wyobrażeń Atona. Jest to o tyle znaczące, że w Egipcie bogowie byli przedstawiani na różne sposoby. Najczęściej pod postacią mężczyzn lub kobiet (antropomorfizm), zwierząt (zoomorfizm), a niekiedy w formie przedmiotów nieożywionych. Powszechnie były też kompilacje wspomnianych form, takie jak bóstwa z ludzkimi ciałami i głowami zwierząt. Pierwotnie Atona przedstawiano jako człowieka z głową sokoła i nakryciem głowy w kształcie dysku słonecznego. Porzucono jednak szybko to wyobrażenie. Za czasów Echnatona przedstawiono go jedynie na płaskorzeźbach w postaci dysku słonecznego z promieniami, które spływają na faraona, jego żonę i dziecko. Niektóre z tych promieni zakończone są ludzkimi rękami, podczas gdy inne trzymają w ręce *ankh* – egipski symbol życia wiecznego. Podobnie religia Mojżesza oficjalnie zakazywała tworzenia jakichkolwiek wyobrażeń nie tylko Boga Jahwe, ale czegokolwiek (Wj 20,4; Pwt 5,8).

Jedną z fundamentalnych cech religii Echnatona, bliską religii Mojżesza, jest niemalże całkowity zanik jakichkolwiek odniesień do mitologii⁶⁶. Jej zupełna eliminacja była w zasadzie niemożliwa, ponieważ w starożytnym świecie, który nie znał języka filozoficznego, mitologia była jedyną formą, która pozwalała wyjaśniać kwestie związane z religią. Dlatego również i Echnaton niekiedy był zmuszony odnieść się do symboliki (np. *ankh*, oznaczający życie wieczne) czy idei, zaczerpniętych z powszechnie znanej mitologii⁶⁷. Wyrażona koncepcja mitologiczna obecna w Amarnie dotyczyła jedynie syna Atona, czyli faraona. Echnaton był dosłownie synem Atona, dlatego kult był również skierowany ku niemu⁶⁸. Trudno dziś wyrokować, czy Echnaton uważał samego siebie za boga⁶⁹.

⁶⁶ Por. M. Zacchi, *Adorare Aten*, s. 64.

⁶⁷ Por. A. Niccacci, „La lode del creatore”, 138. Co prawda w Biblii pojawiają się passusy, których rodzaj literacki określamy jako mitologia (np. Rdz 1–11), jednakże fundamentem i punktem doniesienia w religii Hebrajczyków nie jest mitologia i związany z nią czas cykliczny, ale historia, która jest utworzona na bazie czasu liniowego mająca swój początek i koniec.

⁶⁸ Por. ibidem, s. 139; M. Zacchi, *Adorare Aten*, s. 67.

⁶⁹ J. Bocian podkreśla, że Echnaton jako dawca wszelkiego życia, był ukazywany na amarneńskich reliefach nie jako bóg, ale jako prorok. Niestety, autor nie podaje uzasadnienia wyrażonej opinii. Por. J. Bocian, „Apostata, heretyk, prorok czy mędrzec?”, s. 277.

W tym miejscu należałoby dodać, iż odejście od mitologii, spowodowało, że również temat życia pozagrobowego i związanego z nim kultu, który w tradycyjnej mitologii był bardzo rozwinięty, niemalże zaniknął⁷⁰. Podobnie na kartach Pisma Świętego, szczególnie w fazie początkowej, temat życia pozagrobowego był ograniczony wyłącznie do idei Szeolu, czyli miejsca przebywania wszystkich zmarłych. Dopiero po niewoli babilońskiej, a szczególnie w okresie literatury sapiencjalnej, zaczyna się rozwijać wyraźnie idea zmartwychwstania oraz odmiennego losu ludzi dobrych i złych, wiecznej nagrody czy też wiecznego potępienia⁷¹.

Konkluzje

Zebrane i zaprezentowane w tym artykule informacje ukazują najistotniejsze podobieństwa pomiędzy religią Echnatona a jahwizmem. Niewątpliwie do najważniejszego z nich należy wyznanie monoteistyczne obu religii. A w związku z tym, że Hebrajczycy do okresu niewoli babilońskiej będą wyznawali monolatrię, jako pierwszego udokumentowanego monoteistę w historii świata należy uznać Echnatona. Zmiany, które faraon wprowadził w imieniu dydaktycznym boga Atona oraz ułożony przez niego *Wielki Hymn do Atona*, są wyrazem tejże wiary. I choć nie mamy całkowitej pewności, wyrażamy przekonanie, że to właśnie wspomniany hymn stał się inspiracją dla autora biblijnego do napisania Psalmu 104.

Analizując cechy boga Atona, odnotowaliśmy, że był on postrzegany jako bóg światła, którego wyobrażenie zostało ograniczone do tarczy słonecznej, gdyż jego prawdziwa świątynia jest w niebie i tam on właśnie przebywa. Faraon bowiem odrzuca jakiegokolwiek wyobrażenia antropomorficzne czy zoomorficzne, choć były tak bardzo popularne w Egipcie. Niewątpliwie i w tym temacie są dostrzegalne wyraźne analogie z religią Hebrajczyków, która unikała jakichkolwiek wyobrażeń Boga Jahwe, zamieszkującego w niebie.

Bóg Jahwe jest tym, który stworzył świat i nim się opiekuje. Także Aton nie był jedynie bogiem Egiptu, lecz był bogiem uniwersalnym, który ukształtował rzeczywistość i się o nią troszczył. Duże podobieństwo dostrzegamy również w kwestii dotyczącej życia pozagrobowego. Zarówno w jahwizmie jak i atonizmie

⁷⁰ Por. M. Zacchi, *Adorare Aten*, s. 103–105; J. Bocian, „Apostata, heretyk, prorok czy mędrzec?”, s. 227.

⁷¹ Por. J. Jeremias, „ἄδης” w: *TDNT*, t. I, s. 146–149.

informacje na temat losu człowieka po śmierci są bardzo ograniczone. Jest to o tyle zasadne do odnotowania, że w mitologii tradycyjnej religii Egiptu opisy życia pozagrobowego były szczegółowo przedstawiane.

Mając na uwadze powyższe podobieństwa, a także zbieżność przestrzenno-czasową (Egipt, XIV w. przed Chr.), wiele wskazuje na to, że wpływ mono-teistycznej religii Echnatona na późniejszy jahwizm mógł być znaczący. Zbyt wiele dostrzegamy podobieństw pomiędzy tymi religiami, aby stwierdzić, iż jest to jedynie dzieło przypadku. Tym bardziej że tradycyjna religia Egiptu i inne religie obecne na terenie Bliskiego Wschodu pod wieloma względami znacząco się różniły zarówno od jahwizmu, jak i atonizmu.

Bibliografia

- Aldred C., *Egyptian Art in the Days of the Pharaohs 3100–320 BC*, New York 1986.
- Allen J.P., „Akhenaton”, *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, L. Jones (red.), t. I, Detroit 2005, s. 217–221.
- Andrzejewski T., *Dusze boga Re: wśród egipskich świętych ksiąg*, Warszawa 1967.
- Assmann J., „Akhanyati's Theology of Light and Time”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities VII*, 4, Jerusalem 1992, s. 143–176.
- Assmann J., *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*, London 1997.
- Assmann J., „Monoteismo dell'antico Egitto”, *Il Mondo della Bibbia*, 47(1999), s. 13–16.
- Assmann J., *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, Madison 2008.
- Assmann J., *From Akhenaten to Moses: Ancient Egypt and religious change*, Cairo 2014.
- Auffret P., *Hymnes d'Égypte et d'Israël: Études de structures littéraires* (Orbis Bibliques et Orientalis 34), Zurich 1981.
- Berbrier M.L., „Smenkhkare”, *Historical Dictionary of Ancient Egypt. Second Edition (Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras 22)*, Lanham 2008, s. 221.
- Bocian J., „Apostata, heretyk, prorok czy mędrzec?”, *NURT SVD* 1(2019), s. 221–235.
- Breasted J.H., *De Hymnis in Solem sum Rege Amenophide IV Conceptis: Dissertatio Inauguralis Philologica*, Berlin 1984.
- Breasted J.H., *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*, New York 1905.
- Brixhe J., „Akhénaton mangeait-il ses chiens?”, *Centre de recherches sur la Bible latine* 125(2014), s. 5–6.
- Brunner H., „Testi egizi”, w: *Testi religiosi per lo studio dell'Antico Testamento* (Antico Testamento, Supplementi 1), W. Bayerlin (red.), Brescia 1992, s. 25–98.

- Bunson M.R., „Akhenaten”, w: *Encyclopedia of Ancient Egypt. Revised Edition*, New York 2002, s. 18–19.
- Bright J., *Historia Izraela*, Warszawa 1994.
- Cannuyer Ch., „Questions sur la religion du d'Akhénaton et son prétendu ‘monothéisme’”, w: *D'Égypte et de Bible. Mélange de science religieuse 2* (avril–juin 2002), s. 23–82.
- Chandler T., „Ikhnaton and Moses”, *PJAS* 19(1962), s. 127–139.
- Chmiel J., „Bóg jest światłością (godzina biblijna na temat 1J 1,5–7)”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 22(4–5/1969), s. 277–278.
- Day J., „Psalm 104 and Akhenaten's to the Sun”, w: *Jewish and Christian Approaches to the Psalms: Conflict and Convergence*, S. Gillingham (red.), Oxford 2013, s. 211–228.
- Day J., *Psalms* (Old Testament Guides), Sheffield 1990.
- de G. Davies N., *The Rock Tombs of el Amarna*, London 1908.
- de Vaux R., *Genèse*, Paris 1962.
- Deffosez M., „Luce”, w: *Dizionario Enciclopedico della Bibbia*, G. Vitale (red.), Roma 1987, s. 783–784.
- Dijkstra M., „I Have Blessed You by YHWH of Samaria and his Asherah: Texts with Religious Elements from the Soil Archive of Ancient Israel”, w: *Only One God. Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*, B. Becking et alli (red.) (The Biblical Seminary 77), London–New York 2001, s. 17–44.
- Dobbs-Allsopp F.W., „Poetry of the Psalms” w: *The Oxford Handbooks The Psalms*, W.P. Brown (red.), Oxford 2014, s. 79–98.
- Dodson A., *Amarna Sunrise: Egypt from Golden age to age of Heresy*, Cairo 2014.
- Drozdek A., *Greccy filozofowie jako teolodzy*, Warszawa 2011.
- Erman A., *Die Religion der Ägypter*, Berlin 1934.
- Freud S., *Moses and Monotheism*, London 1939.
- Gabolde M., *D'Akhenaton à Toutânkhamon* (Collection de l'Institut d'Archeologie et d'Histoire de l'Antiquité 3. Lyon: Université Lumière–Lyon 2, Institut d'Archeologie et d'Histoire de l'Antiquité), Lyon–Paris 1998.
- Garrido Ramos B., „Akhenatón: la revolucion de Amarna”, *ArtyHum Revista Digital de Artes y Humanidades* 13(2015), s. 96–106.
- Ghikas E., *Akhenaton e la nascita del monoteismo*, Roma 2016.
- Goldingay J., *Psalms 90–150* (Baker Commentary on the Old Testament Wisdoms and Psalms), Grand Rapid 2008.
- Goldwasser O., „The Essence of Amarna Monotheism” w: *Festschrift für Friedrig Junge*, H. Sternberg, G. Moers (red.), *Seminar für Ägyptologie und Koptologi*, Göttingen 2006, s. 267–279.
- Hoffmeier J.K., „The Great Hymn of Aten. The Ultimate Expression of Atenism?”, *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 42(2015–16), s. 43–55.
- Hoffmeier J.K., *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, Oxford and New York 2015.

- Hornung E., *Conception of God in Ancient Egypt. The One and the Many*, Ithaca–New York 1982.
- Hornung E., *Akhenaten and the Religion of Light*, Ithaca 1999.
- Hossfeld F.L., Zenger E., *Psalmen 101–150* (HThK.AT), Freiburg 2008.
- Jacq Ch., *Nefertiti y Akenatón. La pareja solar*, Barcelona 1992.
- Jędraszek S., „Eksluzywizm w religii Echnatona?”, *Przegląd Religioznawczy* 278(4/2020), s. 14–28.
- Jeremias J., „ἄδης” w: *TDNT*, t. I, s. 146–149.
- Kuiper K., *Ancient Egypt: From Prehistory to the Islamic Conquest*, New York 2011.
- Laboury D., *Akhenaton and Ancient Egypt in the Amarna Era*, Cambridge 2017.
- Lancelotti A., *Salmi. Versione. Introduzione. Note di Angelo Lancelotti. Libro IV: 90–106; Libro V: 107–150* (Nuovissima versione della Bibbia dai testi originali 18), Roma 1890.
- Lemaire A., „La comparsa del monoteismo in Israele prima dell'esilio”, *Il Mondo della Bibbia*, 47(1999), s. 19–25.
- Lemche N.P., „Ḥabiru/Ḥapiru” w: *ABD*, t. III, s. 6–10.
- Lemon J.M., „Egipt i Egipcjanie”, w: *Sąsiedzi starożytnego Izraela* (Podręczniki biblijne 3), B.T. Arnold, B.A. Strawn (red.), Warszawa 2021, s. 224–255.
- Lichtheim M., *Ancient Egyptian Literature: The New Kingdom*, t. II, Berkley–Los Angeles–London 1976.
- Lofhink N., „Per un storia della discussione sul monoteismo nell'Israele antico”, w: *Dio l'unico. Sulla Nascita del monoteismo in Israele* (Questiones disputatae), Brescia 1991, s. 7–22.
- Mędala S., „Monoteizm Abrahama – wybór czy objawienie?”, w: *Studio lectionem facere*, S. Łach, J. Szłaga (red.), Lublin 1980, s. 52–58.
- Montserrat D., *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, London–New York 2000.
- Murnane W.J., *Texts from the Amarna Period in Egypt* (SBL Writings from the Ancient World 5), Atlanta 1995.
- Niccacci A., „La lode del creatore. L'inno egiziano di Aton e la tradizione biblica”, *Bogosłowska Smotra* 64(1994), s. 137–159.
- Niccacci A., „La teologia sapienziale nel quadro dell'Antico Testamento. A proposito di alcuni studi recenti”, *RivBiblIt* 21(1973), s. 413–427.
- Pakkala J., *Intolerant Monolatry in the Deuteronomistic History* (Publications of the Finnish Exegetical Society 76), Helsinki 1999.
- Pearson B.A., „Melchizedek”, w: *ABD*, t. IV, s. 688.
- Pernigotti S., „La concezione di Dioe degli dèi nella religione egiziana”, *Credere Oggi* 129(3/2002), s. 69–78.
- Ravasi G., *Il libro dei Salmi. Commento e attualizzazione. Salmi 101–150* (Lettura pastorale della Bibbia 18) t. III, Bologna 1984.
- Redford D.B., „Akhenaten”, w: *ABD*, t. I, s. 135–137.

- Redford D.B., „The Monotheism of Akhenaten”, w: *Aspects of Monotheism. How God is One. Symposium at the Smithsonian Institution. Sponsored by the Resident Associate Program. October 19, 1996*, H. Shanks, J. Meinhardt (red.), Washington 2012, s. 167–168, 14–35.
- Redford D.B., *Akhenaten: The Heretic King*, Princeton 1984.
- Ridley R.T., *Akhenaten: A Historian's View*, Cairo 2019.
- Rose M., „Names of God in the OT”, w: ABD, t. IV, s. 1001–1011.
- Römer T., „Le problème du monothéisme biblique”, *RB* 124(2017), s. 12–25.
- Rubinkiewicz R., „Troska Narodu wybranego o kulturę”, w: *Życie społeczne w Biblii*, G. Witaszek (red.), Lublin 1997, s. 159–174.
- Sandman M., *Texts from the Time of Akhenaten*, Brussels 1938.
- Sarna N.M., „Israel in Egypt. The Egyptian Sojourn and the Exodus”, w: *Ancient Israel. From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, H. Shanks (red.), Washington 1999, s. 33–54.
- Schlögl H.A., „Aten”, w: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, D.B. Redford (red.), t. I, Oxford 2001, s. 156–158.
- Schlögl H.A., „Aten”, w: *Encyclopedia of Ancient Egypt. Revised Edition*, New York 2002, s. 58.
- Schlögl H.A., *Das alte Ägypten*, München 2003.
- Schmökel H., „Testi mesopotamici”, w: *Testi religiosi per lo studio dell'Antico Testamento (Antico Testamento, Suplementi 1)*, W. Bajerlin (red.), Brescia 1992, s. 105–193.
- Schökel L.A., C. Carniti, *Salmos II (Salmos 73–150), Traducción, introducciones y comentario*, Navarra 1993.
- Shupak N., „h'l hb' mtymn hšmš hmcry: cywn mḥwdš bḥbqwg, 3,3–7”, w: *tšwrh lšmw'l, mḥqrym b'wlm hmqr'*, Z. Talshir, S. Yona, D. Sivan (red.), Jerusalem, 2001, s. 409–32.
- Simpson W.K. (red.), „The Hymn to the Aten”, w: *The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, And Poetry. Third Edition*, London 2003, s. 278–283.
- Smitch D.M., „Luce”, w: *Il dizionario della Bibbia*, P.J. Achtemejer (red.), Bologna 2003, s. 503.
- Swartz M., „Judaism: An Overview”, *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, L. Jones (red.), t. VII, 2005, s. 4970.
- Synowiec J. St., *Na początku: wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, Warszawa 1987.
- Theis C., „Reviewed Work: Echnaton – Tutanchamun. Daten. Fakten. Literatur by Hermann Alexander Schlögl”, *Die Welt des Orients* 44(1/2014), s. 142–145.
- Tosi M., „Aten o Aton”, w: *Dizionario Enciclopedico delle Divinità dell'Antico Egitto (Seshat)*, t. I, Torino 2004, s. 27.
- Uehlinger Ch., „Leviathan und die Schiffe in Ps 104,25–26”, *Bib* 71(1990), s. 499–526.
- Witczyk H., „Narodziny I dzieje państwa w dawnym Izraelu”, w: *Życie społeczne w Biblii*, G. Witaszek (red.), Lublin 1997, s. 69–111.

- Wegner J., *The Sunshade of Meritaten from the House-of-Uaenra of Akhenaten*, Philadelphia 2017.
- Weigall A.E.P.B., *The Life and Time of Akhenaten Pharaoh of Egypt*, London 1910.
- Weiser A., *I Salmi. Parte seconda: Ps. 61–150* (Antico Testamento 15), Brescia 2002.
- Westermann C., *Salmi. Genesi ed esegesi*, Piemme 1990.
- Yusa M., „Henotheism”, *Encyclopedia of Religion. Second Edition*, L. Jones (red.), t. VI, Detroit 2005, s. 3913–3914.
- Žabkar L.V., „The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba”, *JNES* 13(1954), s. 87–101.
- Zacchi M., *Adorare Aten. Testi della corte del faraone Akhenaten*, Bologna 2019.

